CÂTEVA CONSIDERAȚII DESPRE GENEZA TETRAEVANGHELULUI BILINGV SLAVO-ROMÂN DE LA SIBIU (1551-1553)*[1]

Levente NAGY
Université Eötvös Loránd, Budapest
nagy.levente@btk.elte.hu

Résumé Ioan-Florin Florescu a évoqué récemment de sérieux arguments philologiques en faveur du thèse que le texte roumain du *Tétraévangile de Sibiu* présente des concordances textuelles avec les traductions tchèques (notamment *Bible Olomoucká*, 1417, et *Bible Drážďanská*, 1360) et allemandes du XVe siècle (les versions de l'édition de Johann Mentelin, 1466). Selon les recherches de László Hadrovics, il semble que les traducteurs du *Codex de Munich* (l'évangéliaire le plus ancien en langue hongroise faisant partie de ladite Bible hussite) ont utilisé également les Bibles de Dresde et d'Olomouc, ainsi que la Bible allemande de Johannes Viler (1434-1435). De plus, on connaît bien que le Codex de Munich a été copié en Moldavie en 1466 et que le texte roumain du *Tétraévangile de Sibiu* présente quelques caractéristiques du dialecte de la Moldavie du Nord. Ces données constituent la base de l'hypothèse selon laquelle la genèse du *Tétraévangile de Sibiu* a également eu lieu dans un contexte hussite par analogie avec la Bible hussite hongroise. Dans mon étude, j'ai essayé de prouver que le *Tétraévangile de Sibiu* a été traduit quelque part en Maramureș et dans le nord de la Moldavie dans une zone multiethnique et multilingue, le texte roumain étant transcrit plus tard dans le sud de la Transylvanie (Banat-Hunedoara). Les analogies philologiques entre le texte roumain et entre le texte tchèque de *Bible Drážďanská* et de *Bible Olomoucká* et le texte allemand de la Bible de Mentelin ne semblent pas être le resultat de l'utilisation directe de ces sources par les traducteurs/éditeurs roumains, mais plutôt de l'existence d'un lexique religieux (biblique) commun oral multilingue utilisé réciproquement et alternativement par des prêtres plus éduqués, qui vivaient dans un tel environnement multiculturel.
Mots-clés : *Tétraévangile de Sibiu*, roumain, traduction de la Bible, hussitisme, multilinguisme.

1. Introducere

Între anii 1544-1553 au apărut la Sibiu trei tipărituri chirilice: un catehism în limba română (1544), un tetraevanghel slavon (1546) şi un tetraevanghel slavo-român (1551-1553). Figura editorului acestor publicaţii, Filip Moldoveanul (Philippus Mahler sau Philippus Pictor), este bine cunoscută în istoriografia românească, aşa că nu voi

* *Quelques considérations sur la genèse du Tétraévangile bilingue slavo-roumain de Sibiu (1551-1553).*

[1] Studiul de faţă a fost scris în cadrul grantului NKFIH 128 151.

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

insista asupra lui[2]. În studiul de faţă voi vorbi doar despre *Tetraevanghelul slavo-român de la Sibiu* (TSR) Până acum s-au formulat două ipoteze privind geneza acestuia. 1. Ipoteza lui Demény Lajos: TSR a fost tradus în Moldova (există un strat dialectal moldovenesc în textul românesc) şi este identic cu acel tetraevanghel care a fost dus de către un bătrân erudit moldovean (Filip Moldoveanul?) în 1532 la Wittenberg pentru tipărire[3]. Această traducere moldovenească înainte de tipărire a fost revizuită de către maestrul Filip (care era un sas din Moldova) la Sibiu pe baza Bibliei lui Luther (Demény 1971: 96-98). 2. Ipoteza Gheţie-Mareş: traducerea românească conţine „o serie de trăsături bănăţene-hunedorene, mai numeroase şi mai importante decât cele localizabile în Moldova", deci TSR se datorează unei mişcări timpurii protestante din Banat şi Hunedoara, fiind tradus tot aici „şi pus sub tipar, după ce a fost revizuit de Filip Moldoveanul" (Gheţie 1977: 190-191; vezi şi Gheţie 1966: 76-78, Mareş 1966, Mareş 1967: 65-77, Mareş 1982: 184-192).

Contribuţia cea mai valoroasă din ultimii ani adusă la geneza TSR este, fără îndoială, cea a lui Ioan-Florin Florescu (Florescu 2010, Florescu 2015: 167-202). Dânsul a adus câteva exemple filologice convingătoare în sprijinul ipotezei conform căreia traducătorii TSR s-au folosit şi de două biblii cehe, cel mai probabil Biblia de la Drezda (*Biblia Drážďanská*, scrisă în jurul anului 1360) şi cea de la Olmütz (*Biblia Olomoucká*, 1417), precum şi de Biblia germană a lui Johannes Mentelin, publicată în anul 1466. Un argument forte al lui Florescu este acela că noţiunea 'farisei' din *Mat*. 5:20 este redată în textul românesc prin *duhovnic*. În afară de *Biblia Olomoucká – židovskych duchovnikov* (*Mat*. 3:7); *duhovnici židovşti* (*Mat*. 22:41), în nicio altă traducere a textului biblic de până la 1550 nu este redat 'fariseu' cu *duhovnic*[4]. După această demonstraţie filologică frapantă, Florescu ajunge la concluzia următoare:

> Ipoteza mea este că echivalentul *duhovnic*, prin care sunt desemnaţi fariseii, provine dintr-o traducere românească mai veche, revizuită la Sibiu după Biblia lui Luther (sunt multe indicii în paginile *Tetraevanghelului* care conduc la presupunerea unei versiuni româneşti

[2] Cel mai important studiu despre Filip Moldoveanu este până azi Huttman/ Binder (1968). Vezi şi Monok *et al.* (2008: 49-51).

[3] Vezi scrisoarea din 11 martie 1532 al lui Nicolaus Pfluger: „Un învăţat bogat din Moldova, bărbat în vârstă, care nu vorbeşte nemţeşte, ci latineşte şi polonă, a sosit la Wittenberg ca să-l vadă şi să-l audieze pe Martin Luther şi vrea să se îngrijească de tipărirea celor patru Evanghelii şi a Epistolelor lui Pavel în limba română, polonă şi germană, ca şi când în Universitatea din Cracovia n-ar exista învăţaţi atât de erudiţi. Mă mir cum un învăţat bătrân s-a lăsat într-atât ademenit de seducătorul acela şi s-a dus atât de departe, din provincia lui, la Wittenberg" (*Acta Tomiciana*, XIV, Posnan, 1952, 203). Citez în traducerea lui Benga (2003: 87).

[4] Vezi, de exemplu, la *Mat*. 5:20: „De nu va fi dereptate vostra mai mare necât cărtularilor şi duhovnicilor, nu vreţi întra în împaraţia cerului" (TSR: 131). Vezi şi: Florescu (2015: 168, 171, 175-176).

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

primitive). În cursul operaţiunii de revizuire, făcută în grabă şi cu numeroase greşeli, unii echivalenţi din versiunea primitivă au trecut în textul final, ca transpuneri alternative alături de opţiunile revizorului sibian. Este şi cazul alternanţei duhovnic–fariseu, pe care revizorul o tolerează în versiunea finală, considerând, probabil, primul termen o adaptare culturală acceptabilă. Cât despre utilizarea echivalentului *duhovnic* în versiunea românească primitivă, este posibil ca acesta să fi fost sugerat traducătorului fie de către un izvor cehesc consultat (de exemplu, o copie după *Biblia Olomouckâ*), fie de un vocabular latin-german dintre aşa-numitele vocabularii *ex quo*, foarte răspândite în secolul al XV-lea, în care lat. *pharisaeus* este echivalat *eyn geystlich judde*, *ain gaistlich iud* etc. Ambele ipoteze ne conduc la un timp al acestei traduceri primitive anterior apariţiei Noului Testament al lui Luther (1522) (Florescu 2015: 176-177).

La prima vedere, sunt convingătoare şi celelalte exemple aduse de către Florescu în sprijinul ipotezei sale. Astfel, de exemplu, redarea termenului slavon **корванъ** (*corvan* 'vistier') prin *comóră*, sau a termenului **скопици** 'castraţi' prin *curaţi*, sau a lui **врѣтици** 'sac' prin *saci de păr* se explică prin textul german al lui Mentelin: *schatz*, *keúsch*, *herin* (vezi Florescu 2010: 48-49, Florescu 2015: 197-198). Forma *Ozzia* (numele lui Iosif) în *Mat*. 13:55, în textul slavon fiind **Іосии**, ne trimite la *Biblia de la Drezda*, în care găsim *Oziep*, *Ozia*, *Yozias* (Florescu 2015: 196). Traducerea greşită a termenului **геєнна** (redat în textul românesc în general cu *iad*) în versetul *Mat*. 5:22 prin *vopaia focului* (**геєнѣ огньнѣи**) este explicată de către Florescu (2010: 66) tot prin textul *Bibliei Drážďanská*, unde noţiunea 'gheena' este tradusă cu *plamen ohnyewim* ('văpaia, flacăra focului'). În *Biblia Olomouckâ*, în acest verset găsim *ohně pekelného* („focul iadului").

2. Husitismul şi *Tetraevanghelul de la Sibiu*

Pe baza acestor concordanţe filologice existente între textul românesc şi bibliile cehe, Florescu (2015: 200) a emis ipoteza că traducerea TSR s-a făcut într-un mediu husit. O analogie în sprijinul aceste teorii ar fi geneza Bibliei Husite maghiare:

Se ştie că Biblia maghiară husită s-a tradus în Moldova, sursele germane şi cehești fiind consultate ca versiuni auxiliare, iar la 1466 Evanghelia husită era copiată de un sas, la Trotuş, lângă Bacău (*Müncheni Kódex*). Dar convertiri la husitism nu au existat doar printre maghiari şi saşi (o marotă a istoriografiei românești), ci şi printre catolicii români din Moldova şi din Transilvania. O traducere românească a Evangheliei putea fi iniţiată într-un astfel de mediu. Ultima migraţie husită în Moldova, cea a Fraţilor bohemi expulzaţi din Moravia şi din Ungaria, a avut loc în jurul anului 1481. O parte dintre husiţi se vor întoarce în patrie după 1492, dar o comunitate importantă va continua să locuiască în Moldova de-a lungul secolului al XVI-lea, până când va fi absorbită de catolicism. Husiţii din Transilvania (printre care se aflau şi români) vor adera la mişcarea reformată. Traducerea românească a Evangheliilor sub influenţă husită putea fi întreprinsă fie în Transilvania, fie în Moldova de către refugiaţi husiţi transilvăneni, ceea ce, în ambele cazuri, ar explica prezenţa în textul românesc al Tetraevanghelului a unui strat de limbă bănăţenesc-hunedorean, pentru care Ion Gheţie a adus mai multe argumente (Florescu 2015: 200-201).

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

Aş avea două observaţii la această concepţie. În primul rând, ideea că textul biblic trebuie tradus în limbile vernaculare şi că oricine are dreptul să-l citească şi să-l interpreteze liber nu este o concepţie pur protestantă şi nici husită, ci o împărtăşeau şi umaniştii catolici, în frunte cu reprezentantul lor principal, Erasmus din Rotterdam. Datorită acestui fapt, primele traduceri vernaculare ale Bibliei, şi în primul rând ale Noului Testament, au apărut atât în mediile catolice, cât şi în cele protestante. Astfel, de exemplu, primul Nou Testament maghiar publicat în anul 1536 la Viena a fost tradus de către Pesti Gábor, un erasmist fervent, care a rămas, ca şi maestrul său, tot timpul vieţii sale catolic, ba chiar era în relaţii bune cu cercul umaniştilor vienezi catolici antiluterani (Udalricus Fabri, Wolfgangus Lazius, Johannes Fabri, Johannes Alexander Brassicanus)[5]. Aşadar, ceea ce putem afirma cu siguranţă este doar atât: că apariţia TSR stă sub egida influenţelor curentelor umaniste occidentale care vizau citirea şi interpretarea liberă a textului biblic, o concepţie care la vremea respectivă era total străină de toată Biserica Orientală, deci şi de cea românească.

În al doilea rând, cred că analogia între traducerea TSR şi cea a Bibliei Husite (*Huszita Biblia*) maghiare e forţată. Sunt total de acord cu Agrigoroaei (2018: 77-99) în privinţa faptului că influenţa husită asupra culturii româneşti a fost exagerată. Istoria coloniilor husite din Ardeal şi, mai ales, din Moldova e bine cunoscută, dar despre aportul lor la cultura română avem doar supoziţii şi ipoteze. În literatura maghiară există chiar şi astăzi discuţii serioase în privinţa caracterului husit al Bibliei Husite şi despre husitismul traducătorilor maghiari. Din Biblia Husită s-au păstrat trei fragmente. Unul este *Bécsi Kódex*, Codexul Vienez, aflat până la 1932 în biblioteca imperială din Viena, astăzi fiind depozitat la Biblioteca Naţională Maghiară Országos Széchényi Könyvtár; copiat în jurul anului 1450, conţine unele cărţi din Vechiul Testament (cartea lui Ruth, a lui Daniel, a Esterei etc.). Sursa traducerii a fost probabil un *lectionarium* benedict sau premonstratens. Al doilea fragment (*Apor-kódex*) conţine, pe lângă psalmii 56-150, şi câteva imnuri şi cântece religioase catolice. A

[5] Pesti Gábor, în prefaţa sa din Noul Testament, referindu-se la Erasmus, scria următoarele: „Aşa se pare că Erasmus – acest om înzestrat cu talent, dar cu şi mai multă cultură – [...] contrazice ferm pe cei care nu vor ca cuvântul lui Dumnezeu să fie transpus în limba poporului şi să fie interpretat de cei care nu sunt eruditi. Dar oare soarele nu bate asupra a toată lumea, oare învăţătura lui Hristos nu este comoara tuturor? Hristos nu l-a refuzat pe nimeni, nici pe tineri, nici pe bătrâni, nici pe femei nici pe bărbaţi, nici pe săraci, nici pe bogaţi, nici pe cei care vorbeau alte limbi decât el. Cel mai bine ar fi, spune Erasmus, dacă Biblia ar fi tradusă în fiecare limbă, aşa încât să o cunoască nu doar scoţienii şi iberii, dar chiar şi saracenii şi turcii" (prefaţa lui Pesti, după Zvara 2003: 43). Pesti Gábor (1510-1546) era secretarul voievodului ardelean Báthory István (1477-1534). După moartea acestuia, în 1536, s-a dus la universitatea din Viena, de unde s-a întors la curtea regală din Buda. După ocuparea cetăţii Buda de către turci (1541), pleacă împreună cu regina Isabela în Ardeal, unde devine secretarul reginei.

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

fost copiat cândva la sfârşitul secolului al XV-lea; la începutul secolului al XVI-lea era în folosinţa călugăriţelor din ordinul premonstratens, iar mai târziu a ajuns în posesia baronului şi scriitorului ardelean Apor Péter (1676-1752), astăzi aflându-se la Muzeul Naţional Secuiesc din Sfântu Gheorghe. Din punctul nostru de vedere, cel mai important fragment este cel de-al treilea, numit *Müncheni Kódex*, aflat astăzi în Bayerische Staatsbibliothek din München. Codexul conţine traducerea maghiară a celor patru evanghelii şi o însemnare preţioasă la sfârşit: „e könyv megvégeztetett Németi Györgynek, Hensel Emre fiának keze miatt Moldovában Tatros városában, Úr születésének ezernégyszáz hatvanhatod esztendejében" [= această carte a fost terminată de mâna lui Németi György, fiul lui Hensel Emre, în Moldova, în oraşul Trotuşului, în anul o mie patru sute şaizeci şi şase de la naşterea Domnului] (*Müncheni Kódex*, p. 402). Această informaţie a copistului este întărită şi de continuatorul cronicii franciscanului Szalkai Balázs (*Chronica fratrum minorum de observantia provinciae Boznae et Hungariae*), care, relatând răzmeriţele husite din Sirmium survenite în anii 1438-1439, scria următoarele:

> Tunc etiam duo literati de eadem Kamancze, videlicet Thomas et Valentinus, cum quibusdam hominibus insanis et mulierculis consilio inito, nocte recedentes ad Regnum Moldvae intraverunt, ubi iidem duo clerici haeresim praedictam seminantes, utriusque testamenti sripta in Hungaricum idioma transtulerunt. Quot ergo et quanta in eis apparet haeresis, sicut et ego legi, nemo hominum numerare possit, ex quo fuerunt simplices literati iuxta proverbium vulgare: simplex Theologus purus haereticus est, namistam dictionem: spiritus sanctus exposuerunt sic: zent zelleth (*Analecta*, p. 240)[6].

Deşi sunt discuţii în literatura maghiară despre persoana literaţilor Thomas şi Valentinus[7], datele filologice arată fără îndoială că cele trei fragmente păstrate ale

[6] „Doi literaţi din Kamancze, cu numele de Thomas şi Valentinus, din sfatul unor oameni proşti împreună cu nevestele lor în timpul nopţii au plecat în Moldova, unde aceşti doi clerici, răspândind erezile lor prin predici, au tradus în limba maghiară cele două Testamente. Nici nu se poate spune în ce măsură este eretică această traducere, lucru care se arată şi prin faptul că spiritus sanctus este tradus prin zent zelleth [adică vântul sfânt]. Acest lucru nici nu este de mirare, dat fiind faptul că tradcuătorii erau nişte literaţi simpli (inculţi) şi aşa cum spune proverbul: teologul simplu (incult, needucat) este un eretic pur".

[7] În trecut, aceşti Thomas şi Valantinus au fost identificaţi cu doi studenţi maghiari ai universităţii din Praga: Thomas Quinqueeclesiensis (1399) şi Valentinus de Újlak (1411). Este mai verosimil însă că Valentinus este identic cu Kamanci Balázs, care era student la Praga mai târziu (în jurul anului 1428). Vezi în acest sens Haraszti Szabó *et al.* (2017: 43). Pentru date mai recente despre geneza şi autorii Bibliei Husite maghiare, vezi: Madas (1998: 50-52), Galamb (2009: 3-12), Korompay (2017: 53-60), Haraszti Szabó (2018: 126-127). Localitatea Kamanc (Kamenec) se afla în Sirmium (azi Sremska Kamenica, Kemenitz din Serbia), şi nu trebuie confundată cu Kamianets-Podilsky din Ucraina, aşa cum a făcut-o Agrigoroaei (2018: 81).

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

Bibliei Husite provin dintr-o sursă comună, iar pe de altă parte relatările cronicarului franciscan sunt demne de crezut. Faptul că în textul Bibliei Husite este aplicat un sistem ortografic maghiar construit pe baza principiilor ortografice exprimate de Jan Hus în *Orotographia Bohemica*, că anonimul franciscan consideră traducerea lui Thomas şi Valentinus drept eretică şi că aceşti doi „simplices literati" proveneau dintr-un mediu pe deplin husit ne îndreptăţeşte să nu fim de acord cu prima parte (cu litere cursive) a afirmaţiei domnului Agrigoroaei (2018: 81, 87):

> *si l'influence hussite n'est pas certaine dans la littérature hongroise*, l'influence hussite sur la jeune littérature roumaine perd l'un des arguments les plus importants. [...] Il est alors impossible de considérer que la rédaction du «prototype» du Tétraévangile de Sibiu, qui paraît remonter à une Biblie tchèque de première rédaction, non-hussite, serait certainement due aux Hussites.

Deci influenţa husită a fost hotărâtoare asupra literaturii maghiare, dovadă că rămăşiţele ortografiei husite pot fi depistate chiar şi în sistemul ortografic actual maghiar. Argumentele aduse mai nou de către Szabó (1989: 118-129), citate şi de către Vladimir Agrigoroaei, în privinţa explicării ortografiei prin alte influenţe decât cele husite şi a traducerii textului biblic într-un mediu franciscan nu rezistă criticilor filologice[8]. Cu partea a doua a citatului domnului Agrigoroaei însă sunt total de acord: traducerea TSR nu trebuie căutată cu orice preţ într-un mediu husit. Pe baza acestor considerente, Agrigoroaei (2018: 88-90) emite ipoteza că prototipul TSR ar veni din zona Banat-Hunedoara, zonă în care se pot depista atât unele inscripţii româneşti de pe picturile murale datând din prima jumătate a secolului al XV-lea, cât şi prezenţa husiţilor şi a franciscanilor trecuţi prin Bohemia (de exemplu, Ioan de Capistran).

Luând în considerare cele expuse mai sus, o ipoteză verosimilă privind geneza TSR ar fi următoarea. Traducerea s-a făcut înaintea apariţiei primelor biblii ceheşti tipărite (Biblia de la Praga, 1488) pe baza unor manuscrise care conţineau textul *Bibliei de la Drezda* şi al *Bibliei Olomoucká*. Traducătorul trebuia să fi fost un umanist ardelean sau moldovean trecut prin Universitatea din Praga. După cele mai recente cercetări, în perioada 1348-1525 au studiat 31 de studenţi ardeleni la Universitatea din Praga. Din datele de care dispunem se poate afirma că niciunul dintre ei nu era român, în marea majoritatea lor fiind saşi şi într-un număr mai mic maghiari. Nu avem date nici despre cunoştinţele lor de limbă română[9]. Din când în când, în literatura de specialitate apare teoria că acel Iacob despre care episcopul catolic din Baia, Ioan Ryza, vorbeşte în scrisoarea sa din 5 martie 1431 adresată episcopului de Cracovia, Zbigniew Oleśnicki, este identic cu Jacobus de Molda, student al Universităţii din

[8] Pentru refutarea argumentelor lui Szabó, vezi: Galamb (2009), Korompay (2017: 60-61), Haraszti Szabó (2018: 125-128).

[9] Pentru identificarea şi biografia studenţilor ardeleni de la Universitatea din Praga, vezi Haraszti Szábo *et al.* (2017).

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

Praga între anii 1407-1410. Din scrisoarea lui Ioan de Ryza reiese că acest Iacob, fugind din temniţa de la Cracovia, s-a stabilit la Bacău şi este un husit fervent („înveninat de otrava sectei Wiclefiştilor"), critică acerb toată Biserica Romană, dar mai ales pe papa, care ar fi „târfa Agnes, care ar fi născut şi un copil"[10]. Primul care l-a identificat pe acest Iacob din Bacău cu studentul praghez Jacobus de Molda a fost Jan Macůrek. Mai târziu s-a ivit şi ipoteza că acest Iacob ar fi fost „un student moldovean, care frecventase universitatea din Praga între 1407-1410" (Daniel 2007: 154). Pe baza acestor considerente, oare de ce nu am putea formula ipoteza următoare: Jacobus de Molda, studentul moldovean de la universitatea din Praga şi husitul zelos din Bacău, a fost cel care a folosit la traducerea Tetraevanghelului slavo-român cele două biblii cehești. În acest caz chiar ar funcţiona şi analogia cu Biblia Husită maghiară.

Pe lângă faptul că existenţa unui text biblic românesc în prima jumătate a secolului al XV-lea ar fi de-a dreptul o senzaţie, sunt şi alte considerente care nu sprijină valabilitatea acestei ipoteze. Din cercetările mai recente reiese clar că Iacobus de Molda nicicum nu putea să fie „un student moldovean". Jacobus Moldanie (aşa figurează numele lui în matricula universității pragheze) era originar nu din Moldova, ci din localitatea Moldava nad Bodovu (în limba germană Moldau, în limba maghiară Szepsi) care se află azi în Slovacia, lângă oraşul Košice. Era student într-adevăr la universitatea din Praga între anii 1402-1410 (Haraszti Szabó *et al.* 2017: 72). Ce s-a întâmplat cu el după părăsirea universității, nu ştim. Teoretic, putea chiar să fie identic cu acel Iacob care din teminţa de la Cracovia fugise în Moldova. Chiar dacă ar fi fost aşa, cred că dintre traducătorii evangheliarului sibian putem să-l excludem, fiindcă datele mai sus enumerate arată că nu avea cum să ştie limba română.

Din secolul al XV-lea avem cunoştinţă încă despre doi intelectuali care pare că ar fi fost de origine română şi au frecventat câte o universitate europeană. Un anumit Johannes Moldaviensis de Teleyth, adică Tileagd (din Bihor), se înscria în anul 1493 la universitatea din Cracovia. Nu avem nicio altă informaţie despre viaţa lui, dar după nume se pare că a fost de origine română (Tonk 1979: 266) Andreas Clementis Balachi de Dena (Deva), care se înscrie în anul 1492 la universitatea din Viena, se poate considera, după nume, tot de origine română (*ibid.*: 204). Despre ei s-ar putea închipui mai bine decât despre Jacobus Moldanie că ar fi participat la traducerea TSR. Johannes Moldaviensis la universitatea din Cracovia precis că a învăţat şi limba cehă, ea fiind la vremea respectivă lingua franca a culturii aristocratice din Polonia (Verkholantsev 2008: 17). Studentul de la Viena Andreas Clementis Balachi precis că ştia limba germană, deci el putea să folosească la traducere Biblia lui Mentelin. Tot prin el s-ar explica şi prezenţa elementelor dialectale bănăţene şi hunedorene în textul românesc, fiind originar din Deva. Până când nu vom avea date mai multe despre

[10] Scrisoarea lui Ioan de Ryza în traducerea românească în *Călători* (I, p. 65).

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

aceşti intelectuali români din secolul al XV-lea, nu putem afirma mai mult despre rolul jucat de ei în traducerea TSR. În plus, trebuie să luăm în considerare faptul că e greu de închipuit ca un cărturar român trecut prin universităţile din Cracovia sau din Viena să nu folosească în timpul traducerii textul latin sau grec al Noului Testament. Or, în textul TSR, cel puţin până la ora actuală, nu a fost descoperit niciun procedeu de traducere care ar dovedi influenţa variantei latine sau greceşti a textului neotestamentar.

3. Concordanţe, influenţe, accidente

Toate ipotezele expuse mai sus pot fi formulate numai în cazul în care acceptăm teoria lui Florescu conform căreia în geneza TSR au fost folosite ca surse de control cele două biblii ceheşti, precum şi biblia germană a lui Mentelin. Unele probe filologice aduse de către domnul Florescu în sprijinul ipotezei sale nu sunt însă destul de convingătoare pentru mine. Astfel, de exemplu, versetul *Mat.* 26:67 sună aşa în traducere românească: „Atunce scuipiră pre faţa lui şă-l *batia pre dupo cap*". Fragmentul cursiv din propoziţia de mai sus nu se găseşte nici în textul paralel slavon şi nici în traducerea lui Luther. Iată interpretarea dată acestui fenomen de către Florescu (2015: 197):

> Niciunul din termenii slavoni nu conduce la interpretarea „pre dupo cap" din Tetraevanghel. Acest adaos nu poate fi explicat nici prin apelul la Biblia lui Luther, unde găsim traducerea „und schlugen jn mit feusten" („şi îl loveau cu pumnii"). Din nou, o interpretare similară se regăseşte atât în ediţiile după *Mentelin*, „und schlůgen in mit halsschlegen" („şi îl loveau cu lovituri peste gât"), cât şi în Biblia Olomoucká, „a pošijky jej tepiechu" („şi îl băteau peste grumaz").

O traducere absolut identică cu textul ceh şi cu cel german al lui Mentelin o găsim însă în traducerea maghiară a Noului Testament al lui Pesti Gábor: „akkor ötet arcul pökdössék és *nyakon csapdossák vala*" [= atunci îl scuipară pe faţă şi îl loveau de peste gât"]. (Pesti, *Új Testamentum*, p. 61). Dar exact în această formă se găseşte fraza respectivă şi în Noul Testament editat de către Erasmus: „Tunc expuerunt in faciem eius et colaphis eum caeciderunt"[11]. Chiar dacă acest fragment lipsea atât din textul slavon, cât şi din cel al lui Luther, totuşi era prezent nu doar în Biblia cehă şi în cea germană a lui Mentelin, ci şi în alte biblii cu o circulaţie destul de largă la vremea respectivă.

[11] Citez din ediţia: *Novi Testamenti* editio postrema per Desidederio Erasmum Roterodamum, Tiguri [Zürich], 1541, 95. În latina clasică *colaphus* însemna 'lovitură de pumn', dar din dicţionarul lui Szenci Molnár Albert (*Dictionarium Latino-ungaricum*, Norimberga, 1604) ştim că în sintagmele *colaphum infringere*, *caedere*, *ducere* etc. avea şi sensul de 'a lovi de după grumaz, de după gât'. Asta este deci cauza pentru care în Biblia lui Mentelin apare în acest loc teremenul de *halsschlegen*.

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

Foarte interesantă este și redarea termenului *gentes*. În textul slavon găsim întotdeauna **ꙗзꙑкъ** ('limbă'), care în traducerea românească este redat ori exact cu *limbă*, ori cu *păgân*. Un procedeu absolut identic cu cel pe care Florescu l-a depistat și în cazul traducerii noțiunii 'fariseu' care în TSR este redat, alternativ, ori cu *farizeu*, ori cu *duhovnic*.

Mat.	*Biblia Olomoucká*	*Mentelin*	*Luther*	*Tetraevanghelul de la Sibiu*
4:15	cěsta mořská za Jordánem v Galilei *pohanské*	ein weg dez mers anderthalb des iordans galile der *heiden*	das Land am Meer, das Land jenseits des Jordans, das *heidnische* Galiläa	cale pre lângă mare decinde de Iordan *limbile* Galileiului.
10:5	cěstú, ješto jest ku *pohanstvu* nechodte	in den weg der *heiden* get nit	Geht nicht den Weg zu den *Heiden*	în cale *pagânilor* nu mergeți
10:18	ak królom ak biskupom budete vozeni na svědečstvie jim a *pohanstvu*	zu den kunigen und zu den richtern (judecători) umb mich in zu eim gezeung und den *leuten*.	Und man wird euch vor Statthalter und Könige führen um einetwillen, ihnen und den *Heiden* zum Zeugnis	și înaintea vl[adi]cilor și crailor duce-vo-vor prentru mine cum se fiți martoria pre ei și *pagânilor*.
12:18	položim duch moj nan a súd *lidem* zvěstuje	Ich setze mich mein geist auf in: und er derkundet den *leuten* das urteil	ich will meinen Geist auf ihn legen, und er soll den *Heiden* das Recht verkündigen.	pus-am duhul miu spre ei, și giudecata *pagânilor* da-va în știre.
12:21	a v jeho jmě *lidé* budú naději jmieti	und die *leut* versehent sich an sein namen	und die *Heiden* werden auf seinen Namen hoffen	și spre numele lui *pagâni* vor upovai.
20:19	a dadie jej *pohanstvu*, aby jím klamali	und antwurten ihn den *heiden* zu erspotten (a slava) und zu geiseln biciui	und werden ihn den *Heiden* überantworten, damit sie ihn verspotten a bate joc und geißeln	și-l vor da *limbilor*
20:25	viete-li, že knieżata *pohanská* panují nad nimi	ihr wisst das die *fürsten der leut* herschent der ihren	Ihr wißt, daß die *Herrscher ihre Völker* niederhalten und die Mächtigen ihnen Gewalt antun	știți că *domnii pagânilor* domnesc cu ceste

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

Din tabelul de mai sus se vede clar că biblia cehă şi cele germane în general redau termenul *gentes* cu 'păgâni' (*pohanstvu*, *poganum* etc.), dar în unele locuri se găseşte şi 'oameni' (*lidem*, *lidé*, *leut*, *leuten*) ori 'popoare' (*Völker*). În textul românesc ori găsim traducerea exactă făcută după textul slavon (**языкъ** – *limbi*: *Mat.* 4:15; 20:19), ori cuvântul *păgân*. Oare acolo unde în textul românesc găsim cuvântul *păgân* ar trebui să presupunem că sursa directă a traducătorului român a fost un text în care la locul respectiv se găseşte tot 'păgân'? Dar atunci cum explicăm inconsecvenţa totală a redării termenului *gentes* în textul românesc? De ce, în cazul versetului *Mat.* 4:15, traducerea românească merge după textul slavon, în ciuda faptului că toate celelalte trei surse posibile au la locul respectiv 'păgân'? La *Mat.* 10:18 oare *Biblia Olomoucká* sau Noul Testament al lui Luther a fost sursa traducerii româneşti? Dar atunci la *Mat.* 4:15 şi la *Mat.* 20:19 oare de ce nu a luat în considerare traducătorul nici biblia cehă, nici pe cea a lui Mentelin şi a lui Luther?

Demény (1971: 97) a semnalat faptul că în zecealele 107 şi 109 (*Mat.* 26:47; 26:51) termenul slavon pentru 'arhiereu' este redat cu *mitropolit* şi, fapt mai interesant, cu *piscup*. Deci mitropolitul este cel care îl va condamna pe Isus la moarte, aşa cum Caiafa, căruia Iuda i-l va vinde pe Isus, este numit *piscup*: „Cu un singur cuvânt 'mitropolitul' şi 'piscupii' sunt cei care l-au osândit la moarte, ei au uneltit împotriva lui" (*ibid.*: 98). Fiindcă „în nici o altă ediţie românească a evangheliei lui Matei nu mai figurează mitropolitul şi 'piscupii' ca principali uneltitori împotriva lui Isus", Demény (*ibid.*) ajunge la concluzia că „tipărirea – dar poate şi traducerea – *Tetraevangheliului slavo-român* s-a făcut într-un mediu eretic, protestant, care nu recunoştea ierarhia bisericii". Oare ce fel de sursă i-ar fi sugerat traducătorului român să redea termenul 'arhireu' cu 'episcop'? Cuvântul original grec în aceste locuri era ἀρχιερέων (în textul latin *principis sacerdotum*), păstrat peste tot şi în textul slavon (**архиереи**, **архиереѣ**). În textul românesc, acest termen este redat în trei feluri: *mitropolit*, *vladică* şi *piscup*. Nici în cele două biblii cehești, nici în cele germane (*Mentelin*, *Luther*) termenul ἀρχιερέων niciodată nu este redat cu 'episcop'. Găsim însă exact această traducere (*biskup*) în Noul Testament polon al lui Stanisław Murzynowski:

Mat.	*Olomoucká Biblia*	*Mentelin*	*Luther*	*Murzynowski*	TSR
26:47	poslaný ot kniežat *popových* a starších z lidí	gesant von den fürsten den *pfaffen* und von den alten des volks	von den *Hohenpriestern* und Ältesten des Volkes	od *Biskupów* i od starszych ludu	de la *piscup* şi batrânii poporului
26:51	a udeřiv sluhu kniežete *popového*	und schlüg den knecht des fürsten der *pfaffen*	nach dem Knecht des *Hohenpriesters*	i uderzywszy na sługę *Biskupiego*	şi loă o slugă a *piscupului*

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

27:6	střiebrných kniežatom *popovým* a starším a řka	die fürsten der *pfaffen* namen die silberin	die *Hohenpriester* nahmen die Silberlinge und	*Biskupi* zaś wziąwszy śrebrné	*vladicii* iară lură arginture

Oare putem afirma în acest caz că traducătorul român s-a folosit de traducerea polonă? Noul Testament al lui Murzynowski nu a fost luat în considerare de către Florescu (2010: 67) în analiza genezei TSR. Şi pe drept cuvânt, fiindcă prima parte a Noului Testament polonez (care conţinea deja *Evanghelia lui Matei*) a apărut la Królewiec în 1551, deci era aproape contemporan cu tipărirea *Tetraevanghelului de la Sibiu* şi astfel, din cauza cronologiei, ar fi greu de presupus vreo influenţă directă. Totuşi, merită semnalate şi alte analogii între textul polon şi cel românesc. Astfel, de exemplu, traducerea verbului **грѧдѫщꙋ** („venind", lat. *venientem*) în versetul *Mat.* 16:28 este înlocuită în textul românesc cu verbul *mergând*: „pana vor vedea fiiul ominesc *mărgând* în împărăţia sa". Traducerea este explicată de Florescu (2010: 65) prin influenţa *Bibliei Olomoucká*, unde găsim textul următor: „syna člověčieho *jdúce* v svém králevstvĺ" [= fiul omului merge în regatul său]. Însă exact această substituire o găsim şi în textul polon: „syna człowieczégo a on *idzie* w królestwie swojem" [= fiul omului merge în regatul său]. Acelaşi lucru putem depista şi în cazul prezenţei termenului *rău* în textul rugăciunii *Tatăl nostru* în varianta din TSR: „însă izbăveşte de *reu*" (*Mat.* 6:13). Camară (2011: 39) a demonstrat convingător că „nu există nicio versiune slavonă a oraţiei dominicale în care să fie prezent termenul *zlo* [„rău"]. El este prezent însă în versiuni slave moderne". Şi într-adevăr corespondentul termenului slavon îl găsim atât în *Biblia Olomoucká* („ale zbav ny ot *zlého*"), cât şi în Noul Testament al lui Murzynowski („ale nás zbáw' ode *złégo*"). Atunci oare care dintre cele două variante slave moderne (cehă sau polonă) a fost sursa directă a traducerii româneşti? Filologii poloni au dovedit că Muryznowski a folosit o singură sursă, şi anume Noul Testament latin al lui Erasmus (Wodecki 1998: 1201-1208), deci analogiile între textul ceh şi polon nu se pot explica prin folosirea bibliilor cehești.

Luând în considerare toate cele expuse mai sus, putem formula ipoteza următoare în privinţa genezei TSR: cineva traduce textul slavon, care mai târziu este colaţionat cu alte patru (sau cinci) surse total diferite şi foarte îndepărtate în timp: *Biblia Drážďanská* (1360), *Biblia Olomoucká* (1417), Biblia lui Mentelin (1466), Noul Testament al lui Luther (1520) şi eventual al lui Murzynowski (1551). De ce surse aşa de multe şi aşa de diferite? Ce rost avea şi cum era posibilă folosirea de către traducătorul/colaţionatorul român al textelor cehești vechi de 100-150 de ani şi, pe deasupra, nepublicate? Cum şi unde au făcut rost traducătorii români de *Biblia Olomoucká* şi de *Biblia Drážďanská*? De ce ar fi folosit traducătorii români două variante germane diferite la revizuirea traducerii româneşti? Dacă presupunem, în cazul fiecărei surse, o influenţă directă, adică dacă admitem că fiecare dintre cele patru sau cinci biblii au fost în mâinile tradu-

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

cătorilor/colaţionatorilor români, atunci complicăm prea mult problema şi deschidem o sumedenie de întrebări, la care cu greu putem găsi răspunsuri.

4. Oralitatea secundară şi traducerea textului biblic

În cele ce urmează, aş dori să aduc câteva exemple filologice care ne-ar putea ajuta la elucidarea acestei enigme. În versetul *Mat.* 26:53 găsim următorul text în TSR: „sau pare ţie că eu nu poci astădzi agiunge cu ruga me pre tată-miu, şi se-mi dee mai mult necât doosprezece *întunerece* de ingeri?" Foarte nepotrivit este aici cuvântul *întunerece*, mai ales dacă luăm în considerare că traducătorul redă cu acest termen un cuvânt foarte simplu: *legiune*. În coloana slavonă a *Tetraevanghelului*, la locul respectiv, bineînţeles, se află **легєѡна: два надесиате легєѡна анггєлъ** aşa cum se întâmplă şi în cazul variantelor latine şi greceşti ale fragmentului respectiv (*legiones angelorum*, λεγεῶνα ἀγγέλων). Însă în *Biblia Olomoucká* şi în Biblia de la Drezda găsim formele următoare: *i dá mi nynie viece než* ***dvandácte tem anjelóv****/ by mi dal ninye wiece nezli* ***dwanadst tem andyelow****?* Cuvântul ceh *tma* (la plural *tem*) provine din slavona veche: **тъма**. Termenul slavon, la rândul său, este un împrumut turcesc: *tümän*, *tümen*, care avea sensul de 'legiune, mulţime' sau exact 'zece mii de oameni'. Astfel, în textele slavone termenul grecesc λεγεών este redat de foarte multe ori cu **тъма**. Însă în slavonă veche, în momentul împrumutării cuvântului *tümän*, *tümen*, exista deja termenul **тъма** cu sensul de 'întuneric' (Hadrovics 1994: 20-21); din derivatul cuvântului respectiv avem românescul *temniţă* < sl. *tĭmĭnica*, *timinica*. Din cauza omonimiei cuvântul slavon a intrat în limba cehă şi polonă cu sens dublu: pe de o parte însemna 'legiune, mulţime', iar pe de altă parte 'întuneric'. Astfel, în Biblia de la Drezda şi în *Biblia Olomoucká* termenul λεγεών, lat. *legio* ~ *legiones* este redat totdeauna cu *tma*, sau la plural cu *tem*. Redarea cuvântului *legiones* cu 'întuneric' se găseşte însă şi în Noul Testament polon al lui Murzynowski: *a on mi stawi więcyj niż dwanaście* ***cieni*** *Anijołów?* În celelalte biblii ceheşti editate înaintea anului 1551 termenul respectiv nu este redat niciodată cu *tma*. Merită să reţinem şi faptul că în unele biblii germane din secolul al XV-lea termenul *legiones* este redat cu *Finsternis* ('întuneric'). Astfel, de exemplu, în Biblia lui Mentelin: *und er geb mir mer denn* ***XII schar oder vinsterniss*** *der engel.* Hadrovics László a demonstrat că redarea cuvântului legiune în germană cu termenul *vinsterniss* (*Finsternis*) se explică prin faptul că şi traducătorul german s-a folosit de un izvor ceh. În glosarele medievale latino-germane printre echivalentele cuvântului latin *legio* se găseşte şi termenul de *finsternis*, *fensternes* (Diefenbach 1857: 322; vezi şi Hadrovics 1994: 20-21). Termenul *Finsternis* însă apare exclusiv în bibliile germane traduse înaintea Noului Testament al lui Luther (1522), care redă pasajul respectiv sub forma următoare: *zwölf Legionen Engel schickte.*

La prima vedere, toate datele enumerate mai sus întăresc ipoteza lui Florescu (2010, 2015): traducerea lui 'legiune' cu termenul *întuneric* se datorează folosirii textului ceh sau a celui german al lui Mentelin.

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

Textul slavon	*Psaltirea Scheiană*	*Psaltirea românească,* (1570)	*Psaltirea slavo-română* (1577)	*Psaltirea de la Bălgrad* (1651)
и тъма одесна твѫ ктебѣѫ непрквлижитсѧ	căde-va de parte ta mii şi *întunerece* de derepta ta	cădea-va de partea ta mii şi *untunearece* de-a dereapta ta	cădea-va de partea ta mii şi *untunearece* de-a dereapta ta	cădea-vor de laturea ta mii şi *zeace mii* de-a direapta ta

Consultând însă CETRV, reiese că *întunerece* cu sensul de 'oaste, mulţime, zece mii (de oameni)' se găseşte regulat în textele româneşti scrise în perioada 1560-1632. Iată câteva exemple preluate din corpus:

Text biblic	*Codicele Bratul* (1560)	*Lucru apostolesc* (1566)	*Noul Testament de la Bălgrad* (1648)
Fapte 19:19	şi puseră preţu lor şi aflară preţu de cinci *întunearece*	şi tocmiră preţul lor şi aflară argint cinci *întunearece*	aflară samă ca de *cinzeci de mie de denari*
Iuda 1:14	veni-va Domnul întru svinţii *întunearece* de îngerii săi		iată vine Domnul cu *multe mii* de sfinţi ai Lui
Fapte 21:20		vezi frate, câte *întunearece* sînt de iudei	vezi frate, câte *mii de* jidovi sunt

Liturghierul lui Coresi (1570):

> Har dămu-ţi şi de slujba aceasta ce den mîinile noastre a lua înfrîmseţit-ai, ţie amu înainte-ţi stau mii de arhangheli şi *untunearece* de îngeri, heruvimi şi serafimi şestocrilaţi, ceia cu ochi mulţi rădicîndu-ş tăriia.

Coresi, *Evanghelie cu învăţătură* (1581):

> Cărţile se vor deşchide şi judecătoriul nefăţarnic va şedea şi *untunearece* de îngeri fără de număr slujindu-i.
>
> Văzui, pînă cînd scaunele puseră-se şi cel den zilele vechi şezînd; şi rîu de foc cura pre dinaintea lui, şi mii de *untunearece* sta înaintea lui, şi *untunearece* de *untunearece* slujiia lui.
>
> Noi amu vinovaţi sîntem lu Dumnezeu mii şi *untunearece* de păcate, iară Dumnezeu iaste fără de păcate.
>
> Şi-ş deaderă pre sine spre *untunearece* de chinure şi se răstigniră pentru Hristos.
>
> Iară spre al Eleonului, cu *untunearece* de sfinţi deştinse Hristos, toţi-i sfinţi, şi pre toţi mîngîia.
>
> Întru apostoli fire făcea, ce mii şi *untunearece* de aceaia împlură-se, derepce amu că aceasta dulceaţă vrea să priimească carei credea.

Alexandria (din *Codex Neagoeanus*, 1620):

> Toţi, că te-au pus Dumnezeu împărat pre multe *întunearece* de oameni.

Cronograful lui Moxa (1620):

> Iată eu voiu arăta corbului negreala, că era o besearecă aproape de Sveta Sofia şi era strînse cărţi într-însa trei *întunearece* şi trei mii.

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

Pravila aleasă a lui Eustratievici (începutul secolului al XVII-lea):

> Iarî răutatia mănii iaste aceasta: dentăi, răpştea urăciunea, ce nu iubeaşte binele nemărui şi svadele carele aduc bătăile şi uciderile de să fac morţi şi alte *întunearece* de răutîţ.

Deci termenul *întunerece* în secolul al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII-lea era folosit în mod obişnuit atât în textele religioase, cât şi în cele laice cu sensul de 'mulţime, oaste, o mie sau zece mii (de oameni)'. Luând în considerare acest lucru, cred că nici în cazul TSR nu trebuie să presupunem în mod obligatoriu o influenţă directă a textului ceh sau german în traducerea lui 'legiune' prin cuvântul *întunerece*.

O situaţie asemănătoare se poate observa chiar şi în cazul Bibliei Husite maghiare. În *Codexul Apor*, termenul *legiones* din *Mat*. 26:53 este tradus exact cu varianta maghiară a cuvântului **тъма**, aşa cum se află şi în bibliile ceheşti, polone, germane şi în *Tetraevanghelul de la Sibiu*: „Avagy nem kérhetem az én szent atyámat, hogy küldene *nekem tizenkét* **themen** *angyalt*?" Cuvântul maghiar *themen* – în *Codexul Apor* cu sensul de 'oaste, legiune', astăzi având însă forma de *tömény* cu sensul de 'enorm, concentrat' – provine exact din acelaşi cuvânt turcesc (*tümän*, *tümen*; TESz, p. 962) care prin intermediul slavonei a ajuns în limbile cehă şi polonă. Un fenomen absolut identic se întâmplă şi în cazul cuvântului deja tratat ἀρχιερέων, *principis sacerdotum*, *pontifices*, sl. **архиереи**, **архиерене**, care este tradus în TSR prin termenii *piscup* sau *vladică*, în conformitate cu texele ceheşti şi polone. O analogie perfectă găsim însă şi în Codexul de la München, în versetele *Marc*. 15:11, *Ioan* 7:45; 11:47:

	Vulgata	Biblia Husită (*Müncheni Kódex*)	Coresi, *Tetraevanghel*, 1561
Ioan 7:45	venerunt ergo ministri ad *pontifices* et pharisaeos	Jövének azért az szolgák az *püspökökhöz* és az leváltakhoz.	veniră slugile cătrâ *mai marii preoţi* şi farisei

Am văzut mai înainte că un argument forte al lui Florescu în formularea ipotezei potrivit căreia traducătorii TSR au folosit ca sursa *Biblia Olomoucká* era traducerea termenului 'fariseu' cu *duhovnic*, întrucât corespondenţa fariseu-duhovnic nu se găseşte în nicio altă traducere a Bibliei din secolele XV-XVI. Însă în *Codex Jordánszky*, copiat între anii 1516-1519, care conţine traducerea maghiară a Noului Testament şi unele fragmente din Vechiul Testament, în versetul *Mat*. 23:25 cuvântul *pharisaei* este redat cu termenul *szerzetesek*, adică 'călugări', care este foarte aproape de semnificaţia termenului *duhovnic*:

	Vulgata	*Codex Jordánszky*	TSR	*Biblia Olomoucká*
Mat. 23:25	Vae vobis scribae et *pharisaei* hypocritae	Jaj tünéktek írástudók és *szerzetesek*, képmutató	Vai de voi carturarilor şi *farizeiilor* făţarnicilor	hoře vám, mistři a *duchovníci*, pokrytci

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

Din exemplele mai sus enumerate se vede clar că unii termeni din textul grec, latin sau slavon al Bibliei sunt redaţi cu termeni identici sau similari în traduceri foarte diferite (cehe, polone, germane, maghiare, române) între care este greu de dovedit vreo legătură directă. Cred, deci, că este mai uşor să presupunem o terminologie plurilingvă biblică orală comună existentă în Bazinul Carpatic în secolele XV-XVI decât să încercăm să dovedim în fiecare caz o preluare directă din diferite surse textuale ale termenului respectiv. Persoanele eclesiastice sau, eventual, laice care se ocupau cu traducerea textului biblic, trăind într-un mediu multilingvistic şi multietnic, vorbeau cu siguranţă mai multe limbi, deci cunoşteau reciproc terminologia biblică utilizată în diferitele limbi naţionale. Toate acestea întăresc ipoteza genezei TSR în „Rutenia", adică în zona Maramureşului şi a Moldovei de Nord (Agrigoroaei 2018: 81-82). Aceasta este singura zonă a Bazinului Carpatic unde cele cinci limbi (cehă, polonă, germană, română, maghiară) erau vorbite în cursul secolelor XV-XVI. Deci era un mediu optim pentru formarea unui lexic biblic comun multilingv.

Şi exact acesta este contextul în care într-adevăr există analogii între metoda folosită în traducerea Bibliei Husite maghiare şi a TSR. Hadrovics (1994) a încercat să demonstreze că traducătorii Bibliei Husite maghiare au folosit ca surse Biblia de la Drezda, *Biblia Olomoucká* şi biblia germană a lui Johannes Viler din 1434-1435 rămasă în manuscris, aplicând exact aceleaşi metode filologice pe care le folosea şi Ioan-Florin Florescu. Iată câteva exemple aduse de Hadrovics. În versetul *Mat.* 13:47 în *Codexul de la München* termenul latin *sagena* ('plasă, mreajă, năvod') este redat în textul unguresc cu *varsa.* După părerea lui Hadrovics, *varsa* dovedeşte influenţa Bibliei de la Drezda, unde la locul respectiv se găseşte tot termenul *vars*, pe când în *Biblia Olomoucká* găsim *nevodu* (*ibid.*: 52). Acesta din urmă provine din termenul slavon **невод**8, termen care este folosit, la locul respectiv, şi în TSR: **невод** ('năvod'). Madas (1995: 650) a atras atenţia însă asupra faptului că exact în acest verset la locul respectiv şi în *Codexul Jordánszky* termenul latin *sagena* este redat în ungureşte tot cu *varsa.* Or, în cazul *Codexului Jordánszky* este exclusă influenţa cehă, traducerea fiind făcută exclusiv pe baza textului latin al *Vulgatei*. Asta înseamnă că termenul *varsa* (astăzi ieşit din uz, fiind folosit în locul lui cuvântul *háló*) în secolele XIV-XV era folosit în mod curent, deci nu trebuie nepărat să presupunem o influenţă directă a Bibliei de la Drezda în cazul traducerii maghiare (*ibid.*: 648-651).

Termenul latin *publicanus* ('vameş') în Codexul de la München este redat de mai multe ori sub forma *jeles bűnös*, *jelenvaló bűnös* („păcătos mare, păcătos vădit"). Hadrovics (1994: 28) explică această traducere prin influenţa bibliei germane a lui Viler[12], unde *publicanus* este redat prin *offener sünder*, *offenbarer sünder* („păcătos evident"). Cauza acestei

[12] Este vorba despre o traducere germană a Noului Testament păstrată într-o copie făcută de către Johannes Viler în anul 1435. Manuscrisul se află la Bayerische Staatsbibliothek München, la cota Cgm 5018.

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

traduceri este faptul că traducătorii germani, căutând sensul cuvântului *publicanus*, au făcut o legătură cu un alt termen latin, *publicus*, şi astfel sensul termenului *publicus* a fost transferat şi asupra cuvântului *publicanus*. Însă *publicanus* este redat cu termenul *nyilvánvaló bűnös* („păcătos public, evident") şi în acele traduceri biblice maghiare, în cazul cărora traducerea s-a făcut în mod evident numai pe baza textului latin, fără folosirea vreunei surse germane, ca, de exemplu, *Codexul Jordánszky* (1516-1519) sau Noul Testament al lui Pesti Gábor (1536). Deci confundarea sensului celor doi termeni, *publicanus* şi *publicus*, nu trebuie neapărat pusă pe seama influenţei germane, fiindcă această confuzie se putea întâmpla şi sub pana traducătorului maghiar (Forgács 1997: 268). Două situaţii perfect analogice cu cea prezentată mai înainte în legătură cu termenul *întunerece*.

Cum putem să explicăm aceste analogii fără să presupunem o influenţă directă între textele biblice redactate în diferite limbi? Înainte de a exista traduceri maghiare ale Bibliei, preoţii, în timpul liturghiei, când citeau pasaje din Biblie, traduceau direct textul latin în maghiară pentru enoriaşi. Astfel s-a format un lexic biblic maghiar care era transmis pe cale orală de la preot la preot. Deci traducerea Bibliei, mai precis a unor fragmente biblice, în primul rând a acelora care erau cel mai des folosite în timpul liturghiei (Psaltirea şi Noul Testament), a existat la început în formă orală. Atunci când unii traducători s-au apucat să noteze şi în scris textul tradus în maghiară, pentru redarea termenilor latini s-au recurs la lexicul deja obişnuit al acestei tradiţii orale. În acest lexic oral, bineînţeles, existau termeni proveniţi şi din alte limbi (latină, slavonă, cehă, germană), mai ales datorită faptului că şi acei preoţi care erau primii traducători ai textelor biblice trebuia să fi fost literaţi erudiţi. Or, în secolele XV-XVI erudiţii maghiari mergeau la universităţile din Viena, Praga şi Cracovia, familiarizându-se astfel cu lexicul biblic oral ceh, polon sau german. Astfel, termenii comuni prezenţi în textele biblice traduse în diferitele limbi vernaculare nu dovedesc neapărat o influenţă directă între traducerile în cauză, ci de cele mai multe ori provin din această tradiţie lexicală biblică comună[13].

Rămâne, însă, o întrebare deschisă: a existat şi în cultură românească această oralitate secundară sau nu? Adică preoţii români au tradus şi au explicat enoriaşilor textul slavon în mod oral, sau nu? Câţi dintre preoţii români erau în stare, în secolele XV-XVI, să citească şi să înţeleagă textul slavon? Din secolele XV-XVI, despre nivelul de alfabetizare a preoţilor români nu avem nicio sursă. Cred, însă, că în această perioadă şi în ariile româneşti slujba religioasă se baza în mare parte pe oralitate, adică preoţii învăţau pe de rost principalele texte liturgice, pe care le recitau în timpul slujbei. Aşa cum am văzut mai sus, studenţi români la vremea respectivă în universităţiile central-europene (Praga, Cracovia, Viena) nu prea existau. Din această cauză, cred că în lexicul biblic oral românesc termeni proveniţi din alte limbi

[13] Vezi în acest sens Madas (1995: 651), Tarnai (1981: 21-23).

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

(germană, cehă, eventual maghiară) puteau să pătrundă numai într-un mediu multietnic şi multilingvistic. Din aceste considerente am optat pentru „Rutenia" (adică Moldova de Nord şi Maramureşul) ca locul de geneză al TSR.

Am amintit deja că Ion Gheţie (1979: 271) a formulat ideea conform căreia textul din TSR „ar putea fi reproducerea, în alfabet chirilic, a unei traduceri scrise iniţial cu litere latine şi ortografie maghiară". În orice caz, textul Evangheliei românești dus de către acel erudit moldovean misterios în 1532 la Wittenberg trebuia să fi fost scris cu litere latine, fiindcă la Wittenberg nu existau la vremea respectivă litere chirilice pentru tipărire. (Indignarea citată în scrisoarea lui Nicolaus Pfulger era deci justă, pentru că în 1491 deja funcţiona o tiparniţă chirilică la Cracovia)[14]. Mai târziu, traducătorii sau utilizatorii din „Rutenia" ai textului românesc, aflându-se că la Sibiu funcţionează o tipografie românească înzestrată cu litere chirilice, au dus manuscrisul în oraşul săsesc. Varianta scrisă în dialectul nord moldovenesc cu litere latine înainte de tipărire a fost copiată cu litere chirilice de către un diac bănăţean sau hunedorean, astfel se explică puternicul caracter dialectal sud-transilvănean al textului final.

5. Concluzii

Această teorie este total opusă faţă de cea a lui Gheţie şi Mareş, care, aşa cum am mai amintit deja, susţineau că traducerea s-a făcut în sudul Ardealului datorită unei mişcări protestante timpurii din Banat-Hunedoara. Prin presupunerea unui copist bănăţean sau hunedorean, însă, se poate anula foarte uşor această contradicţie. În plus, dacă acceptăm teoria genezei bănăţene-hunedorene atunci devine aproape inexplicabilă influenţa cehă şi cea polonă asupra traducerii româneşti. În sprijinul genezei nord-moldoveneşti între timp au fost depistate şi alte dovezi filologice[15]. Concluzia mea este, deci, că *Tetraevanghelul de la Sibiu* a fost tradus undeva în Maramureş şi în nordul Moldovei, într-o zonă multietnică şi multilingvă, textul fiind transcris mai târziu în sudul Ardealului în dialectul bănăţean-hunedorean. Analogiile filologice între textul românesc şi între textul ceh al Biblilor de la Drezda şi de la Olmütz, precum şi cu cel german al Bibliei lui Mentelin nu se explică prin folosirea directă a acestor surse de către traducătorii/redactorii români, ci prin existenţa unui lexic religios (biblic) oral multilingv comun folosit reciproc şi alternativ de către preoţii mai instruiţi care trăiau într-un astfel de mediu multicultural.

[14] Vezi în acest sens Demény (1969: 548).

[15] Tasmowski (2009: 336) a atras atenţia asupra faptului că în *Tetraevanghelul de la Sibiu* Duminica Floriilor este desemnată cu termenul *Stavule Florii* sau *Staule Florii*. Faptul că această denumire este localizată aproape exclusiv în Maramureş, Crişana, nordul Transilvaniei şi al Moldovei, însă lipseşte din sudul Transilvanei este „o dovadă în plus despre caracter[ul] moldovean (sau nord-transilvănean) al unuia (sau al unora) din traducători/revizori/tipografi" ai *Tetraevanghelului de la Sibiu*.

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

BIBLIOGRAFIE

A. Surse

Analecta = *Analecta monumentorum Hungariae*, tom. I, Franciscus Toldy (ed.), Pesthini, 1862.

Biblia Olomoucká = *Biblia paleobohema Codicis Dresdensis ac Olomucensis*, tom. I, edidit Valdimír Kyas, Pragae: Academia, 1981.

Călători, I = *Călători străini despre ţările române,* vol. I, Maria Holban (red.), Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1969.

CETRV = *Corpusul electronic al textelor româneşti vechi (1521-1640)*, *http://textvechi.ro/ web/guest* [22.10.2020].

Jordánszky-kódex = *A Jordánszky-kódex. Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. század elejéről: 1516-1519*, Lázs Sándor, Ács Pál (kiad.), Budapest: Helikon, 1984.

Luther = *Die Bibel nach der Übersetzung Martin Luthers*, Suttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1985.

Mentelin = *Die erste deutsche Bibel*, Band I (Evangelien), W. Kurrelmeyer (hrsg.), Tübingen, 1904, *https://archive.org/details/dieerstedeutsch00kurrgoog/page/n9/mode/2up* [10.10.2020].

Müncheni Kódex = *A Müncheni Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt* („Codices Hungarici" VII), Nyíri Antal (szerk.), Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.

Murzynowski = *Noul Testament*, Stanisław Murzynowski, Jan Seklucjan (trad.), Królewiec (Könisberg), 1551, *https://ewangelie.uw.edu.pl/teksty?y=1551&g=1&c=26* [10.10.2020].

Pesti, *Új Testamentum* = Pesti Mizsér Gábor, *Új Testamentum magyar nyelven* [1536], Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXIV, Hubert Ildikó (kiad.), Budapest: Balassi Kiadó, 2002.

TESz = *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*, vol. III, Benkő Loránd (szerk.), Budapest: Akadémia Kiadó.

TSR = *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu 1551-1553*, ediţie de Emil Petrovici şi Demény Lajos, Bucureşti: Editura Academiei R.S.R., 1971.

B. Literatură secundară

Agrigoroaei, Vladimir, 2018, „Le faux problème hussite dans la littérature vieil-roumaine", în *Receptarea Sfintei Scripturi: între filologie, hermeneutică şi traductologie. Lucrările Simpozionului Naţional „Explorări în tradiţia biblică românească şi europeană" VII, Iaşi, 18-20 mai 2017*, Eugen Munteanu *et al.* (ed.), Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 77-99.

Benga, Daniel, 2003, *Marii reformatori luterani şi Biserica Ortodoxă. Contribuţii la tipologia relaţiilor luterano-ortodoxe din secolul al XVI-lea*, Bucureşti: Editura Sofia.

Camară, Iosif, 2011, „Versiunile româneşti ale rugăciunii *Tatăl nostru* din secolul al XVI-lea în raport cu originalele lor slavone", în *Receptarea Sfintei Scripturi, între filologie, hermeneutică şi traductologie. Lucrările Simpozionului Naţional „Explorări în tradiţia biblică românească şi europeană", Iaşi, 28-29 octombrie 2010*, Eugen Munteanu *et al.* (ed.), Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 36-52.

Daniel, Cristian, 2007, „Misiunea husită în Moldova", în *Altarul Reîntregirii* 12 (2), 145-185.

Demény, L., 1969, „L'imprimerie cyrillique de Macarios de Valachie", în *RRd'H* 8/ 3, 549-574.

Demény, Lajos, 1971, „Evangheliarul slavo-român de la Sibiu – prima tipăritură în limba română cunoscută până azi", în *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu (1551-1553)*, Emil Petrovici, Demény Lajos (ed.), Bucureşti: Editura Academiei R.S.R., 22-98.

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

Diefenbach, Laurentius, 1857, *Glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis*, Francofurti ad Moenum, 1857.

Florescu, Ioan-Florin, 2010, „Le Tétraévangile de Sibiu (1551-1553). Nouvelles informations sur les sources de la première traduction en roumain des Évangiles", în *Biblicum Jassyense. Journal for Romanian Biblical Philology and Hermeneutics* 1, 35-88.

Florescu, Ioan-Florin, 2015, *În multe chipuri de Scripturi. Studii de traductologie biblică românească*, Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza".

Forgács, Tamás, 1997, „Észrevételek Hadrovics Lászlónak 'A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága' című tanulmányával kapcsolatban", în *Magyar Nyelv* 93/ 3, 266-271.

Galamb, György, 2009, „A Huszita biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez", în *Egyháztörténeti Szemle* 10/ 2, 3-12.

Gheţie, Ion, 1966, „Consideraţii filologice şi lingvistice asupra Tetraevanghelului din Petersburg", în *Studii şi cercetări lingvistice* 17/ 1, 47-81.

Gheţie, Ion, 1977, „În legătură cu versiunile moldoveneşti din 1532 ale Evangheliei şi Apostolului", în *Limba română* 26/ 2, 187-192.

Gheţie, Ion, 1979, „Evangheliarul de la Sibiu şi textele româneşti scrise cu litere latine şi ortografie maghiară", în *Limba română* 28/ 2, 165-172.

Hadrovics, László, 1994, *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága* („Nyelvtudományi Közlemények" 138), Budapest: Akadémiai Kiadó.

Haraszti Szabó, Péter/ Kelényi, Borbála/ Szögi, László, 2017, *Students from Hungary at the Universities of Prague and Krakow 1348-1525*, vol. II, Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára – MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport.

Haraszti Szabó, Péter, 2018, „Az egyetemek szerepe a huszita propagandában. A huszitizmusra reflektáló írások a 14-15. századi Magyarországon", în *A könyv és olvasója. A 14-16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban*, Fábián Laura, Lovas Borbála, Haraszti Szabó Péter, Uhrin Dorottya (szerk.), Budapest: MTA – ELTE HECE, 116-131.

Huttman, Arnold/ Binder, Pavel, 1968, „Contribuţii la biografia lui Filip Moldoveanul, primul tipograf român", în *Limbă şi Literatură* 16, 146-174.

Korompay, Klára, 2017, „Egy nyitott kérdés több tudományterület metszéspontján az ún. Huszita Biblia", în *Husz János és a huszitizmus hatása a magyarországi művelődésben*, Kovács Eszter, Mészáros Andor (szerk.), Esztergom-Budapest: Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa kutatásokért Alapítvány – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék – Vallástudományi Központ – OSZK, 53-69.

Madas, Edit, 1995, *Hadrovics, László: A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága*, Budapest, 1994 (recenzie), în *Irodalomtörténeti Közlemények* 99/ 5-6, 648-651.

Madas, Edit, 1998, „Középkori bibliafordításainkról", în *Iskolakultúra* 8/1, 48-54.

Mareş, Alexandru, 1966, „Observaţii cu privere la Tetraevanghelul din Petersburg", în *Limba română* 16/ 1, 65-77.

Mareş, Alexandru, 1982, „Originalele primelor traduceri româneşti ale Tetraevanghelului şi Psaltirii", în *Cele mai vechi texte româneşti. Contribuţii filologice şi lingvistice*, Ion Gheţie (coord.), Bucureşti: Universitatea din Bucureşti, Institutul de Lingvistică, 183-207.

Monok, István/ Zvara, Edina/ Mârza, Eva, 2008, *Humanistes du bassin des Carpates I. Traducteurs et éditeurs de la Bible* („Europa Humanistica" 5), Turnhout: Brepols.

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)

Szabó, Flóris, 1989, „Huszita-e a Huszita Biblia? Bírálat és útkeresés”, în *Irodalomtörténeti Közlemények* 93/ 2, 118-129.

Tarnai, Andor, 1981, „Szóbeliség – latinság – írásbeliség”, în *Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig,* írta és összeállította Tarnai Andor és Csetri Lajos, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 10-33.

Tasmowski, Liliane, 2009, „În ajunul unei ediţii transliterate şi electronice a Tetraevangheliului bilingv slavo-român de la Sibiu”, în *Per Teresa. Obiettivo Romania. Studi e ricerceh in ricordo di Teresa Ferro*, vol. 2, Giampaolo Borghello, Daniela Lombardi, Daniele Pantaleoni (ed.), Udine: Forum Editrice, 327-338.

Tonk, Sándor, 1979, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest: Kriterion Kiadó.

Verkholantsev, Julia, 2008, *Ruthenica Bohemica. Ruthenian Translations from Czech in the Grand Duchy of Lithuania and Poland* („Slavische Sprachgeschichte” 3), Berlin: Lit Verlag.

Wodecki, Bernard, 1998, „Polish translations of the Bible”, în *Interpretation of the Bible*, Jože Krašovec (ed.), Ljubljana – Sheffield: Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti – Sheffield Academic Press, 1201-1235.

Zvara, Edina, 2003, *Az keresztény olvasónak.” Magyar nyelvű bibliafordítások és –kiadások előszavai és ajánlásai a 16-17. századból* („Régi Magyar Könyvtár Források” 14), Budapest: Balassi, 180.

BDD-A32158 © 2019-2020 Centrul de Studii Biblico-Filologice
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 20:48:33 UTC)